

Maca Jogan:

GOVOR na spominski slovesnosti pri Peršmanu, 30. 6. 2019

(Originalna, nekajršana verzija)

Spoštovani !

4. avgusta letos bi Bogomir Sadovnik dopolnil 75 let; bi doživel ta leta, če ne bi bilo tu, na domačiji Peršman, tistega strahotnega zločina na dan sv. Marka, 25. aprila 1945. V večernih urah tega dne, ko je pomlad z zanesljivimi koraki prihajala v to prelepo okolje in tik pred koncem druge svetovne vojne, so pripadniki 13. policijskega polka SS skrajno brutalno umorili, postrelili enajst ljudi, štiri odrasle in sedem otrok. Najmlajši, ki ga je sestra držala v naročju, Bogomir, je bil takrat star osem mesecev in 21 dni; najstarejša, Frančiška Sadovnik pa je imela 77 let. Hiša in tri gospodarska poslopja so zgorela, skupaj s petimi ubitimi; samo trije od družine Sadovnik (dve težko ranjeni hčeri in sin Luka Sadovnik, ki ga takrat ni bilo doma) so preživeli to zločinsko dejanje.

Z uničenjem Peršmanove domačije se je še podaljšal krvavi seznam več sto slovenskih domačij in celih vasi, ki so v letih okupacije doživele podobno usodo. Iz obsežnega seznama naj omenim le nekaj brkinskih vasi, to so Pregarje, Zajelše, Tominje, Prelože in Huje, v katerih so Nemci skupaj z domobranci, ki so bili v začetku oblečeni v nemške uniforme, v času od 19. do 21. maja 1944 požgali 102 hiši in 72 prebivalcev živih vrgli v ogenj, neznano število pa odpeljali v taborišča.

Grozodejstvo nad slovenskimi domačini tu, pri Peršmanu ni bilo naključno in tudi ne plod zamisli kakšnega posamičnega pripadnika nacionalno in rasno večvredne skupnosti; bilo je eno od množice dejanj, s katerimi se je uresničeval podrobno izdelan načrt za utrjevanje nemštva in tretjega rajha, bilo je s puško in ognjem »na terenu« zapeto »Deutschland, Deutschland über alles«. Zvest izvajalec tega načrta je bil tudi Freidrich Rainer (gavljater Koroške in načelnik Jadranskega primorja), ki je ob božiču 1943 svojemu prijatelju nacističnemu generalu avstrijskega rodu Edmundu Glaise-Horstenau izrekel mnenje, da bo na tem ozemlju v prihodnje »samo Nемец imel pravico do nacionalne zavesti« (Pirjevec 2017: 39). Nacistični načrt za iztrebljenje celotne slovenske narodne skupnosti, je vseboval natančen seznam brutalnih ukrepov: izgon okoli 50.000 Slovencev s Koroške in od 220 do 260.000 Slovencev iz Štajerske in Gorenjske, ostanek pa ponemčiti v petih do desetih letih.

Vsestransko raznarodovanje slovenskega življa se je na Koroškem začelo takoj po plebiscitu 1920, vrhunec pa je kruto in mnogovrstno nasilje nacističnih oblastnikov in njihovih oprod doseglo po Anshlusu, zlasti po napadu na Jugoslavijo (aprila 1941). Biti zaveden Slovenec je bilo v tem času smrtno nevarno, kar je prispevalo k prisilni prilagoditvi nekaterih, pri drugih pa se je začela porajati tudi upornost. Izjemno pomembno vlogo v spodbujanju odporniškega delovanja je imela Osvobodilna fronta slovenskega naroda, ki je predstavljala edinstven pojav v takratni Evropi. OF je v *Temeljnih točkah* postavila jasne cilje delovanja, med njimi na prvem mestu neizprosni boj (proti okupatorju ter) za osvoboditev in združitev vseh Slovencev.

Klic k oboroženemu odporu in združitvi vseh svobodoljubnih ljudi v skupnem boju za preživetje v okviru OF je našel plodna tla tudi na dvojezičnem Koroškem, kjer so že pred tem obstajale različne oblike pasivnega odpora. Seznanjanje s cilji in delovanjem OF je marsikaterega slovenskega fanta, ki je bil kot mobiliziranec v nemško vojsko doma na dopustu ali pa je že pripadal »zelenemu kadru«, spodbudilo k odhodu v partizane, med »slovenske vojake«. To potrjuje zahvala, ki jo je Karlu Prušniku (1980:62) izrekel Franc Pasterk: »Sedaj, ko vem, da imamo Slovenci svoje pravo vodstvo, me Hitler ne vidi več...Kori, bog ti lonaj, da si me zbudil!«. Do bolj množičnega prebujenja na Koroškem, ki je zajelo zlasti zavedni del Slovencev (Linassi: 699) pa je prišlo po spopadu pri Robežah (25. avgusta 1942), v katerem so partizani premagali enoto, ki je pripadala SS diviziji Westland. Prav ta spopad partizanov znotraj velike Nemčije je pokazal, da nacistična vojska ni nepremagljiva.

Peršmanova domačija je bila »državi nevarna«, ker je bila slovenska in ker je podpirala partizanski boj, ali kar »slovenske vojake«, kot so na Koroškem Slovenci in protifašisti običajno imenovali partizane (Prušnik 1980:54), za nasprotnike in uradne oblasti pa so bili le »banditi«. Po odločitvi H. Himmlerja, od 1943 naprej poveljnika protipartizanskega boja v Evropi, je ta domačija sodila v »območje boja z bandami« in »banditi«. Naj poudarim: partizanski boj ni bil le boj kot tak, da bi se nasprotniki med sabo ubijali, to je bil vsiljen boj za preživetje, ki ga trpeči niso želeli, ali kot to izraža Fani Okič v pesmi Izročilo: »Mi nismo hoteli / sovraštva in kletve, / mi nismo hoteli / požganih domov, / mi nismo hoteli / uničene žetve, / mi nismo hoteli / solza in grobov.«

V sodobnem času si je težko predstavljati, da so se v resnici zgodila grozodejstva, kot je izganjanje Slovencev v koncentracijska taborišča, kruto kaznovanje podpornikov partizanskega boja, mučenje v zaporih, požiganje hiš, streljanje talcev, obglavljanja. Saj se zdi, kot da je vse le grozljivka, izmišljena zgodba, ki so si jo izmislili, da bi strašili prihodnje rodove. Če ne bi bilo nešteti materialnih in duhovnih dokazov, ali, če bi zavrgli vso to dediščino boja za preživetje in obstoj, potem bi zgodovinski spomin res lahko obstajal le kot pravljica; v pravljicah pa je možno vse. Tak, »pravljičarski« pristop se je na Koroškem začel porajati že kmalu po zmagi nad nacizmom z rušenjem enovitega razumevanja pomena te zmage in z ustvarjanjem drugačnega (asimetričnega) zgodovinskega spomina. Ob tem je treba spomniti, da je bila na teheranski konferenci (1943) jugoslovanska partizanska vojska (katere del so bili tudi partizanski odredi Slovenije) priznana za zavezniško vojsko, ki je ob sodelovanju z zavezniki sama osvobodila svojo domovino. Še nečesa ne smemo pozabiti: proti okupatorju in za nacionalno svobodo so se med drugo svetovno vojno na Slovenskem bojevali samo partizani, vse druge formacije so se z okupatorjem borile proti lastnemu narodu.

Spomeniki kot gradniki kolektivnega zgodovinskega spomina vedno vsebujejo pripoved o preteklih dogajanjih, ki so za kasnejše generacije vredna spomina, hkrati pa so vir pričakovanj in zahtev za prihodnost. Te sestavine pa ne obstajajo v nekem nevtralnem prostoru, temveč so, kot ugotavlja L. Retzl (2011: 9), dokumenti razmerij moči med velikimi družbenimi skupinami, oziroma »se vsakokratna razmerja moči neke družbe s spomeniki vpišejo v javni

prostor, ga strukturirajo ter ustvarjajo hierarhijo norm in vrednot.« Ponazorilo te zakonitosti (neenotno razlaganje zgodovinskega dogajanja glede na posest moči in oblasti) najdemo prav v »dinamični« preteklosti spomenika tu, pri Peršmanu. Izvorno je to bil prvi koroški spomenik, ki naj bi spominjal na »skupni odpor koroških Slovencev in zavezniških sil« (L. Retzl 2011: 13). Odkrili so ga v Šentrupertu pri Velikovcu 26. oktobra 1947.

Koroškim Slovencem je ta spomenik predstavljal temelj za ponos, da so kot subjekt sodelovali v zgodovinsko pomembnem premagovanju nacističnega zla. Za manjšino sta bila nacistično zatiranje in odpor pomembna, »izstopajoča zgodovinska izkušnja« (L. Retzl 2011:13), ki se je usidrala v časten spomin njenih pripadnikov, saj so glede na velik prispevek k osvoboditvi Avstrije bili na koncu vojne med zmagovalci. Drugačno razlaganje pa je prevladovalo pri večinskem prebivalstvu, ki je ob podpori britanskih zasedbenih oblasti (in izključitvi »nevarne« stranke OF iz političnega tekmovanja ob volitvah 25. novembra 1945) bolj ali manj odkrito težilo k izbrisu tega dela polpreteklega dogajanja ali k njegovi »posebni« razlagi po merilih »obrambe in boja za domovino«.

Zato je bila primarno zamišljena vloga spomenika zelo kratkotrajna: po šestih letih, 10. septembra 1953 je bil spomenik razstreljen, storilcev pa niso nikoli odkrili. Z uničenjem tega snovnega temelja za zgodovinski spomin slovenske manjšine je nastala praznina, ki jo je na pobudo Zveze koroških partizanov v začetku osemdesetih začel odpravljati majhen muzej tu, na obnovljeni Peršmanovi domačiji (1982). Temu se je 1983 pridružil restavrirani spomenik iz Šentruperta pri Velikovcu; obnovo hiše, ureditev muzeja in restavracijo spomenika so omogočili le pripadniki slovenske manjšine s prostovoljnimi prispevki in neplačanim delom.

Napis na spomeniku sporoča le gola dejstva, ki pa beroči osebi (lahko) veliko pove o širših (proti)nacističnih okoliščinah od konca druge svetovne vojne naprej. Sporočilo o odsotnosti avstrijskih oblasti pri skrbi za obstoj tega simbola »koroškega in mednarodnega boja proti nacizmu« kaže na nespoštovanje Državne pogodbe o obnovi neodvisne in demokratične Avstrije (15. 5. 1955). Znano pa je, da je eden ključnih temeljev za nastanek ADP (19. člena) prav partizanski boj koroških Slovencev, ki je bil odločilnega pomena za priznanje statusa žrtve Hitlerjeve Nemčije, ne pa sosterilke v nacističnem zločinskem delovanju. Ob upoštevanju še vrste drugih neuresničenih pravic slovenske manjšine (zlasti 7. in tudi 24. člena ADP) lahko pritrdimo ugotovitvi L. Retzl (2011: 15), da je spomenik pri Peršmanu »danes priča in relikv, ki je v spominu koroških Slovencev povezan predvsem z izkušnjo žalostne povojne zgodovine: z izključevanjem in obrekovanjem ter nenehnim bojem za uresničitev manjšinskih pravic«.

Različni, čisto sveži pojavi kažejo (npr. na medijskem področju), da ta ugotovitev (iz začetka tega desetletja) še velja, kljub temu, da se počasi spreminjajo pojmovanja večinskega prebivalstva. Glede na dogajanja v svetovnem in evropskem prostoru, vključno s procesi v slovenski matični državi, ni odveč, če obudimo misli, ki jih je dolgoletni predsednik ZKP, Karel Prušnik, izrekel ob odkritju 1947: »Spomenik naj bo simbol velikega dela v naši zgodovini, opomin nam in še poznim rodovom, da smo enkrat za vselej prenehali biti sužnji. Ta spomenik ... je svetel dokaz, da smo koroški Slovenci s tem, ko smo leta 1942 zavestno

zgrabili za orožje proti tujcu, postali del naprednih demokratičnih narodov. Borili smo se za pravičen mir, pravično demokratično ureditev, za popolno likvidacijo fašizma.« (Retzl 2011: 14)

Z znaki »žalostne povojne zgodovine« se koroški Slovenci srečujete že več kot sedemdeset let, Slovenci v matični domovini pa smo se s podobnimi pojavi (vključno s skrunjenjem partizanskih spomenikov) začeli vedno bolj odkrito srečevati po zlomu samoupravnega socialističnega in uvedbi večstrankarskega (kapitalističnega) sistema (1990) ter nastanku samostojne države 1991. V imenu demokracije, svobode govora in boja zoper totalitarizem je postalo podcenjevanje, zasramovanje, kriminaliziranje in izničevanje NOB-ja že stalnica v javnem govoru. Tako se že skoraj tri desetletja ponavljajo trditve, da je »tako imenovani NOB« le »plod politične ideologije«, »komunistična izmišljotina«, »privid preteklosti«, velika laž, mit, in podobne; da so partizani zločinci, ki so v »državljanski vojni« le pobijali prave »rodoljube«. Zločinskost partizanskega boja naj bi potrjevali zlasti povojni poboji »nedolžnih rodoljubov«, ki da so se tudi borili proti »sovražniku«, in so torej tudi udeleženci odporniškega gibanja.

Resnicoljuben in spoštljiv zgodovinski spomin na prelomno dogajanje v času druge svetovne vojne in po njej je od nastanka samostojne slovenske države predmet celovite »predelave«; v ospredju so vedno bolj očitno skrčene in sprevrnjene razlage polpretekle zgodovine, ki je pojmovana le še kot nedemokratični »totalitarizem«. Nosilci takšne usmeritve v veljavnem javnem govoru so v zadnjem desetletju dobili še dodatno spodbudo in opravičilo o »pravilnosti« svojih prizadevanj z *Resolucijo Evropskega parlamenta o evropski zavesti in totalitarizmu z dne 2. aprila 2009*, ki težnjo po »prevrednotenju evropske zgodovine« opira na prepričanje, da je »komunizem« najhujši totalitarizem. Prav boj zoper »komunizem« z zgodovinskimi koreninami iz časa NOB, ki naj bi se praktično iztekel v »spravo«, omogoča primerjavo dogajanja v Republiki Sloveniji s procesi na Koroškem v Avstriji.

Na tem mestu ni možno obsežno razpravljanje in predstavljanje zanesljivih zgodovinskih spoznanj, zato bom le v temeljnih potezah orisala, nekatere skupne značilnosti oblikovanja »demokraciji« ustreznega zgodovinskega spomina na eni in drugi strani državne meje. Izhodišče in cilj tovrstne produkcije kulture spominjanja je zgodovinski revizionizem, predelava razlag in pojasnjevanj preverljivega dogajanja v polpreteklem času po meri (novega definiranja) »žrtev«. Temeljni pogoj za to pa je zavračanje vzročno-posledične zveze posameznih neločljivo povezanih dogajanj (vključno z neenako razporeditvijo moči vpletenih), ki omogoča pomensko preobrazbo ustaljenih poimenovanj posameznih pojavov, uporabo na videz nevtralnih besed in sklicevanje na občečloveške civilizacijske norme ob izključitvi določujočih okoliščin (npr. pieteta do vseh mrtvih).

Prva skupna značilnost koroške in sodobne prakse v RS v interpretaciji polpreteklega dogajanja je pomanjševanje ali celo izključevanje nacističnega nasilja in zločinov zoper človečnost v času okupacije (etnocid in genocid nad slovenskim prebivalstvom, množične deportacije Slovencev) ter osvobajanje nacističnih storilcev s preimenovanjem v »vojake«, ki da so povsod delovali le »v skladu z mednarodnim pravom«: na Koroškem 1938-1945,

oziroma v Sloveniji 1941-1945. Ta praksa se povezuje z omejitvijo pozornosti na čas po letu 1945, ki pa je na Koroškem krajši (maj, junij 1945) kot v Sloveniji (kjer traja do 1990). Druga podobnost se kaže pri izbrisu bistva odpora in partizanskega boja – nasprotovanje okupaciji in boj zoper nacizem: na Koroškem naj bi ta boj predstavljal le nadaljevanje tradicije »južnoslovanske agresije«; v Sloveniji pa je ob spregledu okupatorskega terorja NOB zreduciran na notranje slovensko »državljansko vojno«, na boj za »komunistično oblast«. Kot tretjo značilnost lahko omenimo blagohotno označevanje sodelavcev okupatorskih oblasti, kolaborantov v zločinskem delovanju zoper slovenski živelj: na Koroškem so označeni kot domovini zvesti, »borci za domovino« – »svobodno in nedeljeno« nemško, seveda; podobno so v Sloveniji označeni kot »plemeniti«, »viteški borci« za svobodno in demokratično domovino (vero in boga), ki jo ogrožata »komunistična revolucija« in boljše vizacija.

Naslednja, zelo pomembna značilnost v kreiranju prilagojenega spomina je razširitev in posplošitev statusa žrtve, ki se je izvirno nanašal na žrtve nacizma: na Koroškem naj bi z uboji in aretacijami »domovini zvestih« Korošcev povzročili žrtve predvsem »Titovi partizani«. Podobno so v Sloveniji tisoči domobrantskih »domoljubov«, ki da so le »drugače mislili«, žrtve »zločinske« partizanske vojske in »komunistične revolucije« predvsem zaradi povojnih pobojev. Na takšni podobi preteklosti naj bi se uresničevala »sprava« v Sloveniji, podobno kot se je desetletja prej na Koroškem. Govor o spravi na Slovenskem je postal zaščitni znak vseh tistih, ki izničujejo pomen OF in NOB in ki postavljajo začetek »normalne« zgodovine slovenskega naroda v leto 1990 oziroma 1991, ko je vzpostavitev samostojne države končno prinesla pravo osvoboditev (izpod »suženjstva totalitarizma«).

Ta nova »osvoboditev« se kaže predvsem v tem, da se že skoraj tri desetletja uresničujejo zahteve slovenskih domobrancev, Združenih slovenskih protikomunistov v Argentini, ZDA, in drugod po svetu (*Tabor*, Buenos Aires, julij-avgust 1990). V natančnem seznamu nujnih ukrepov je med drugim prva zahteva, da je treba »razveljaviti vso zakonodajo, ki ima za idejno podlago osvobodilno vojno (NOB)«; tej sledi druga, da je treba »vrniti slovenskim domobrancem čast in priznanje, da so z odporom proti komunistični revoluciji prav v obdobju sovražne okupacije moralno upravičeni in po občasnem meddržavnem pravu legitimno podprti branili eksistenčne interese slovenskega naroda ter s tem stali v službi najvišjih vrednot civiliziranega človeštva: Bog – narod – domovina. Kot enajsta je zahteva, da je treba »vrniti vso po komunističnem režimu zaplenjeno, ali pod pritiskom odtujeno imovino njihovim izvirnim lastnikom ali njih zakonitim dedičem... in trinajsta: »odstraniti vse spomenike komunističnim vodjem in za komunistični sistem zaslužnim osebam, ali pa na enako vidna mesta postaviti spomenike tudi domobrantskim in drugim zaslužnim narodnim osebnostim.« Uresničitev teh zahtev naj bi bila temelj za spravo in predvsem za »mirno sožitje Slovencev« za vse čase.

Kljub vsem prizadevanjem, da bi se skupni zgodovinski spomin očistil vsega »ideološkega« (to je NOB in socializma), pa pri večini prebivalstva v Sloveniji, kot kažejo raziskave slovenskega javnega mnenja od 1990 do 2018, še vedno prevladuje pozitivna, protifašistična in protinacistična usmerjenost: v letu 2018 ima skoraj polovica odraslih prebivalcev (46 %)

pozitiven odnos do pojma »slovenski partizani«, le 14 % pa negativen; do pojma »slovensko domobranstvo« pa negativen 37 % in pozitiven odnos 20 %. Po podatkih SJM iz leta 2007 je v Sloveniji še vedno večina prebivalstva (75%) ponosna na upornost in NOB, ki sta prispevala k zmagi nad fašizmom in nacizmom.

Žal pa politični predstavniki RS v glavnem ne delujejo v skladu s prevladujočo protinacistično usmeritvijo, kar se kaže tako v njihovih nastopih doma, kakor tudi v zunanjepolitičnem delovanju. Primer za prvo je izogibanje pojmu partizan v javnih nastopih najvišjih državnikov in sploh v javnem medijskem delovanju. V mednarodnih okvirih pa se odklik od »vodilne volje« kaže v zadržanosti pri obsojanju različnih sodobnih oblik oživljanja fašizma in nacizma. Tako na primer Slovenije ni med približno 140 državami – podpisnicami Resolucije OZN proti povečevanju nacizma in drugih oblik razpihovanja sodobnih vrst rasizma (november 2014). Proti so glasovale le tri države: ZDA, Kanada in Ukrajina, vzdržalo pa se je večina članic EU. Čeprav imamo v Sloveniji dovolj prepričljivo izkušnjo z nacizmom, delno drugačno od nekaterih članic EU, se predstavniki RS očitno sramujejo tega dejstva.

Ponos na odpor nacizmu in partizanski boj kot sestavino zmagovite koalicije v drugi svetovni vojni, ki je še močno navzoč v slovenskem zgodovinskem spominu, se lahko okrepi ob oceni Petra Wilkinsona, člana angleške misije, ki je bila nekaj mesecev pri slovenskih partizanih, in ki je v poročilu (spomladi 1944) zapisal, da gre pri partizanskem odporu za »gibanje, ki je verjetno najpomembnejši dogodek v srednji Evropi, od kar je Andreas Hofer na začetku 19. stoletja dvignil tirolske kmete v upor proti Napoleonu.« (J. Pirjevec, Primorski dnevnik, 2. 8. 2018).

Vsi, ki nam je pokončna drža upornih prednikov in prednic zgled, ki sprejemamo vrednote, za katere so se oni borili, smo dolžni skrbeti, da spomin na veličasten NOB ne bi utonil v oceanu laži in potvorb. Odgovorni smo, da živi in se prenaša iz roda v rod kot spodbuda v prizadevanjih za človeka vredno življenje in za mirno sožitje med ljudmi in državami zdaj in v prihodnosti!

Navedena literatura

LINASI, Marjan: *Koroški partizani: Protinacistični odpor na dvojezičnem Koroškem v okviru slovenske Osvobodilne fronte*. Celovec: Mohorjeva, 2010, 56, 216 in 699.

PRUŠNIK, Karel - Gašper: *Gamsi na plazu*. Ljubljana: Založba Borec, 1981, 54 in 62.

RETTL, Lisa (2011). »Druga svetovna vojna v zrcalu spominskih obeležij na avstrijskem Koroškem«. V: Poročilo o projektu: *Biseri naše kulturne krajine*, 9-17. Celovec, Ravne na Koroškem.